

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2024; 1(55): 234-238

© 2024 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. Santu Kumar Pan,Assistant Professor,
Department of Sanskrit,
Bejoy Narayan Mahavidyalaya,
West Bengal

अद्वैतसिद्धौ मधुसूदनसरस्वत्यानुसारं पञ्चमिथ्यात्वलक्षणविचारविमर्शः

Dr. Santu Kumar Pan**Abstract-**

अद्वैतवेदान्तदर्शने मिथ्यात्व एकं केन्द्रीयं तत्त्वम्। जगतः स्वरूपनिर्णये अद्वैतदर्शने यत् “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या” इति प्रसिद्धं वचनं प्रतिपाद्यते, तस्य दार्शनिकाधारः मिथ्यात्वसिद्धान्तः एव। अस्य तत्त्वस्य सूक्ष्मतया तर्कप्रधानं विवेचनं मधुसूदनसरस्वतिविरचिते अद्वैतसिद्धौ दृश्यते। अयं ग्रन्थः द्वैतवेदान्ताचार्येण व्यासतीर्थविरचितस्य न्यायामृत ग्रन्थस्य खण्डनरूपेण रचितः।

अद्वैतसिद्धौ मिथ्यात्वस्य पञ्च लक्षणानि निरूपितानि सदसद्विलक्षणत्वम्, त्रिकालाबाधितत्वाभावः, ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् तथा अनिर्वचनीयत्वम्। एतेषां विवेचनद्वारा अद्वैतवेदान्ते जगतः अनिर्वचनीयस्वरूपं तथा ब्रह्मणः परमसत्यत्वं तर्कशास्त्रीयरीत्या प्रतिष्ठाप्यते। अस्मिन् लेखे एतेषां पञ्चलक्षणानां विश्लेषणं, तेषां दार्शनिकपरिप्रेक्ष्यं तथा द्वैतमतखण्डनं विस्तरेण विवेचितम्।

Keywords-

(अद्वैतवेदान्तः, मिथ्यात्वम्, अद्वैतसिद्धिः, अनिर्वचनीयता, ब्रह्मसत्यम्, जगन्मिथ्या।)

1. प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायां वेदान्तदर्शनस्य अत्यन्तं महत्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। वेदान्तदर्शनस्य विविधा शाखाः सन्ति—अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, द्वैत, शुद्धाद्वैत, द्वैताद्वैत इत्यादयः। एतेषु अद्वैतवेदान्तः प्रमुखः, यस्य मूलप्रतिपादकः *Adi Shankaracharya* इति प्रसिद्धः।

अद्वैतदर्शने ब्रह्मणः परमार्थसत्यत्वं तथा जगतः मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते। प्रसिद्धं वाक्यम् ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः।

अस्य सिद्धान्तस्य तर्कप्रधानरक्षणं पश्चात्कालीनैः आचार्यैः कृतम्। तेषु प्रमुखः आचार्यः मधुसूदनसरस्वती अस्ति। तेन विरचितः अद्वैतसिद्धि नाम ग्रन्थः अद्वैतदर्शनस्य एकः महत्वपूर्णः रक्षणग्रन्थः अस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे मिथ्यात्वस्य सूक्ष्मं विवेचनं कृत्वा द्वैतमतस्य खण्डनं कृतम्।

2. अनुसन्धानपद्धतिः-

अस्य शोधलेखस्य निर्माणे निम्नलिखिता अनुसन्धानपद्धतयः स्वीक्रियन्ते—

1. ग्रन्थाधारितपद्धतिः (*Textual Method*) अद्वैतसिद्धि, न्यायामृत, उपनिषद्, ब्रह्मसूत्रभाष्यादीनां अध्ययनम्।
2. विश्लेषणात्मकपद्धतिः (*Analytical Method*) मिथ्यात्वलक्षणानां तर्कशास्त्रीयविश्लेषणम्।
3. तुलनात्मकपद्धतिः (*Comparative Method*) अद्वैत तथा द्वैतदर्शनयोः दृष्टिकोणस्य तुलना।
4. दार्शनिकव्याख्या (*Philosophical Interpretation*) वेदान्तदृष्ट्या तत्त्वमीमांसात्मकव्याख्या।

3. मिथ्यात्वस्य सामान्यस्वरूपम्-

मिथ्यात्वस्य पञ्चसु लक्षणेषु निरूपितेषु अनन्तरं विचारणीयं भवति— किं मिथ्यात्वं स्वयम् मिथ्या उत सत्यं? अत्र न्यायामृतकारः आह—यत्र मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वं स्वीक्रियते तत्र प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्तिः स्यात्। यतः एकस्मिन् धर्मिणि प्रसक्तयोः विरुद्धधर्मयोः एकस्य मिथ्यात्वे अपरस्य सत्यत्वनियमः।

Correspondence:**Dr. Santu Kumar Pan,**Assistant Professor,
Department of Sanskrit,
Bejoy Narayan Mahavidyalaya,
West Bengal

अर्थात् यदि एकस्मिन् धर्मिणि द्वौ विरुद्धधर्मौ दृश्येते, तयोः एकस्य मिथ्यात्वे अनिवार्यतया अपरस्य सत्यत्वं स्यात्।

उदाहरणार्थ—

यदि कश्चित् वस्तुनि “रजतम्” इति मन्यते, अन्यः तदेव “न रजतम्” इति मन्यते, तर्हि तयोः एकस्य एव मतं सत्यम्, अपरस्य तु मिथ्या। एवमेव अद्वैतिनां मतानुसारं प्रपञ्चः अनुमानेन मिथ्या, किन्तु प्रत्यक्षेण सत्यः इव अनुभूयते। एकस्मिन् काले तस्य सत्यत्वं मिथ्यात्वं च न सम्भवति। अतः यदि प्रत्यक्षं न मिथ्या, तर्हि प्रपञ्चस्य सत्यत्वमेव सिद्धम्।

मिथ्यात्वस्य सत्यत्वे दोषः-

यदि मिथ्यात्वं सत्यं स्यात्, तर्हि प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वापत्तिः। यतः अद्वैतिनः जगन्मिथ्यात्वं सिद्धयितुं दृश्यत्वम् हेतुरूपेण स्वीकरोति यत् दृश्यं तत् मिथ्या। किन्तु मिथ्यात्वानुमानमपि दृश्यत्वात् ज्ञेयम्। यदि तद् सत्यं स्वीक्रियते तर्हि दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वव्याप्तिः भङ्गं गच्छति। व्याप्तिभङ्गे अनुमानस्यापि भङ्गः। ततः जगतः सत्यत्वमेव सिद्धम्।

मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे दोषः-

यदि मिथ्यात्वमपि मिथ्या स्यात्, तर्हि जगन्मिथ्यात्वं मिथ्या भवति। मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे परिणामतः जगतः सत्यत्वम् इति निष्कर्षः। अतः उभयथापि अद्वैतव्याघातः।

सिद्धिकारस्य समाधानम्-

सिद्धिकारः प्रत्याह नैतत् सम्यक्। नियमोऽयं नास्ति यत् मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चस्य सत्यत्वम् अवश्यं स्यात्।

उदाहरणम्—

कश्चित् वस्तुं दृष्ट्वा “अश्वः” इति वदति, अन्यः “गौः” इति वदति। अश्वत्वं गोत्वं च परस्परविरुद्धधर्मौ। किन्तु उभयोरपि अभावे तद् वस्तु गजः अपि भवेत्। अतः एकस्य विकल्पस्य मिथ्यात्वे अपरस्य सत्यत्वं न अनिवार्यम्। विरोधधर्मयोः नियमः।

सिद्धिकारः नियमं संशोधयति—

यत्र मिथ्यात्वावच्छेदकधर्मः उभयवृत्तिर्न भवति, तत्रैव एकस्य मिथ्यात्वे अपरस्य सत्यत्वम्। यथा रजत-अरजतयोः सम्बन्धः। रजताभावे अरजतस्य सिद्धिः, अरजताभावे रजतस्य सिद्धिः। किन्तु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे तथा नास्ति।

प्रपञ्चे विशेषः-

अत्र निषेधस्य अवच्छेदकः दृश्यत्वम्। प्रपञ्चः दृश्यत्वात् मिथ्या। मिथ्यात्वमपि अनुमानजन्यज्ञानात् दृश्यत्वेन ज्ञेयम्। अतः एकेनैव निषेधेन उभयोः अपि बाधः सम्भवति। तस्मात् मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेऽपि न प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्तिः।

न्यायामृतकारस्य दोषः- सिद्धिकारः वदति—एष तर्कः नित्यसमाजातिदोषयुक्तः।

उदाहरणम्—

अनुमानम् “पर्वतो वह्निमान् धूमात् महानसवत्।” विरोधी यदि वह्निं द्विधा विभजति— १. पर्वतीयवह्निः २. अपर्वतीयवह्निः तर्हि उभयत्र दोषः स्यात्। एष एव नित्यसमाजातिदोषः। एवमेव न्यायामृतकारः मिथ्यात्वानुमानं विकल्पद्वयेन खण्डयितुं प्रयतते।

अद्वैतदृष्ट्या समाधानम्-

अद्वैतमतानुसारम्—

प्रपञ्चः च तस्य मिथ्यात्वं च उभयमपि मिथ्यैव। उभयोः एकेन ब्रह्मज्ञानबाधकेन बाधः। अतः तयोः समसत्ताकत्वम्। ब्रह्मज्ञानसमये प्रपञ्चः अपि निवर्तते तस्य मिथ्यात्वज्ञानम् अपि निवर्तते।

उपसंहारः-

अतः न एष नियमः यत् विरुद्धधर्मयोः एकस्य मिथ्यात्वे अपरस्य सत्यत्वम् अवश्यम्। प्रपञ्चस्य सत्यत्वं मिथ्यात्वं च ज्ञानत एव विरोधौ, न तु अस्तित्वरूपेण।

अद्वैतसिद्धान्ते-

ब्रह्मैव परमसत्यं, प्रपञ्चः मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः।

4. अद्वैतसिद्धेः ऐतिहासिकपृष्ठभूमिः-

अद्वैतसिद्धिः ग्रन्थः द्वैताचार्येण व्यासतीर्थकृत न्यायामृतग्रन्थस्य प्रतिवादरूपेण रचितः। न्यायामृते अद्वैतदर्शनस्य अनेकाः आपत्तयः प्रस्तुताः। तासां समाधानार्थं मधुसूदनसरस्वती तर्कपूर्णं प्रतिपादनं कृतवान्।

5. प्रथमं मिथ्यात्वलक्षणम् — सदसद्विलक्षणत्वम्-

अद्वैतवेदान्ते मिथ्यात्वस्य निरूपणे प्रथमं लक्षणं प्रसिद्धम्— “सदसद्विलक्षणत्वं मिथ्यात्वम्।” अस्य अर्थः अयं यत्— यत् वस्तु न सत् भवति नापि असत्, किन्तु उभयात् भिन्नम् अस्ति, तत् मिथ्या इति उच्यते।

सत्, असत्, मिथ्या त्रिविधभेदः-

१. सत् (परमार्थसत्) यत् त्रिकालेऽपि अविचलितं तिष्ठति, न कदाचित् बाध्यते, तत् सत्यम्। यथा— ब्रह्म। अद्वैतमतानुसारं ब्रह्म एव नित्यं, अविकारि, अबाधितं च।

२. असत् यत् कदापि नास्ति, न कदाचित् अनुभवगोचरं भवति, तत् असत्। यथा— शशशृङ्गम्, वन्ध्यापुत्रः इत्यादयः। एते वस्तुतः कदापि न भवन्ति।

३. मिथ्या यत् न परमार्थसत्, नापि सर्वथा असत्, किन्तु अनुभवे दृश्यते, पश्चात् ज्ञानात् बाध्यते, तत् मिथ्या। यथा— शुक्तिरजतम्, स्वप्नप्रपञ्चः, जगत् च।

सदसद्विलक्षणत्वस्य तात्पर्यम्-

मिथ्या वस्तु न सत् भवति, यतः सा अन्ततः बाध्यते। न च असत् भवति, यतः सा अनुभूयते। अतः अनुभवसिद्धत्वेन असतो विलक्षणा, बाध्यत्वेन सतः विलक्षणा।

उदाहरणम्-

शुक्तिरजतभ्रमः। दूरात् शुक्तिं दृष्ट्वा कश्चित् “अयं रजतम्” इति मन्यते।

- तदा रजतं अनुभवगोचरम् भवति।
- परन्तु समीपे गत्वा ज्ञायते “एषा शुक्तिः, न रजतम्।”

ततः ज्ञायते रजतं न सत्, यतः बाधितम्। न च असत्, यतः पूर्वं अनुभूतम्। अतः तत् मिथ्या।

अद्वैतदृष्ट्या जगतः मिथ्यात्वम्-

अद्वैतवेदान्ते जगत् अपि तथैव—

- अनुभवतः जगत् दृश्यते।
- ब्रह्मज्ञानात् तु तस्य बाधः भवति।

अतः जगत् सदसद्विलक्षणं, तस्मात् मिथ्या इति निष्कर्षः।

निष्कर्षः -

अतः अद्वैतवेदान्ते प्रथमं मिथ्यात्वलक्षणं “सदसद्विलक्षणत्वं मिथ्यात्वम्” इति। यत् न सत्, न असत्, किन्तु उभयात् भिन्नं, अनुभूयमानं च अन्ते बाध्यमानं च, तत् मिथ्या इति निर्णयः।

6. द्वितीयं मिथ्यात्वलक्षणम् त्रिकालाबाधितत्वाभावः-

अद्वैतवेदान्ते मिथ्यात्वस्य द्वितीयं लक्षणं प्रसिद्धम् “त्रिकालाबाधितत्वाभावः मिथ्यात्वम्।” अस्य अर्थः—यत् वस्तु भूत, वर्तमान तथा भविष्यत्—एतेषु त्रिषु कालेषु अबाधितं न तिष्ठति, तत् मिथ्या इति उच्यते।

त्रिकालाबाधितत्वस्य स्वरूपम्-

यत् वस्तु भूतकाले, वर्तमानकाले, भविष्यत्काले च कदापि न बाध्यते, तत् त्रिकालाबाधितम्। एवं वस्तु परमार्थसत् भवति। अद्वैतवेदान्ते तादृशं वस्तु केवलं ब्रह्म एव अस्ति, यतः ब्रह्म न कदापि बाध्यते, न च कालपरिवर्तनैः विक्रियते।

मिथ्यात्वे त्रिकालाबाधितत्वाभावः-

मिथ्या वस्तु तु त्रिकालेषु अबाधितं न भवति। कदाचित् अनुभूयते, परन्तु अन्येन प्रमाणेन पश्चात् बाध्यते। अतः तस्य त्रिकालाबाधितत्वाभावः भवति।

उदाहरणम्-

१. शुक्तिरजतभ्रमः- दूरात् शुक्तिं दृष्ट्वा कश्चित् “इदं रजतम्” इति मन्यते। परन्तु समीपे गत्वा ज्ञायते— “एषा शुक्तिः, न रजतम्।” अतः रजतबुद्धिः पश्चात् बाध्यते। तस्मात् रजतं न त्रिकालाबाधितम्। अतः तत् मिथ्या।

२. स्वप्नप्रपञ्चः-

स्वप्ने दृश्यन्ते नगराणि, जनाः, पर्वताः इत्यादयः। जागरणसमये तु सर्वं बाध्यते। अतः स्वप्नजगत् त्रिकालाबाधितं नास्ति। तस्मात् तत् मिथ्या।

३. जगत्-

अद्वैतवेदान्ते प्रतिपाद्यते जगत् व्यवहारदृष्ट्या सत्यवत् अनुभूयते। किन्तु ब्रह्मज्ञानोत्पत्तौ तस्य बाधः भवति। उपनिषदां वचनम् “नेह नानास्ति किञ्चन” अर्थात् ब्रह्मणः अतिरिक्तं किमपि वस्तु परमार्थतः नास्ति। अतः जगतः त्रिकालाबाधितत्वं नास्ति। तस्मात् जगत् मिथ्या।

तात्पर्यम्-

- यत् वस्तु त्रिकालेषु अपि अबाधितं तिष्ठति, तत् सत्यम्।
- यत् वस्तु कदाचित् बाध्यते, तत् मिथ्या।

अतः मिथ्यात्वस्य द्वितीयं लक्षणम्— त्रिकालाबाधितत्वाभावः इति।

7. तृतीयं मिथ्यात्वलक्षणम् ज्ञाननिवर्त्यत्वम्-

अद्वैतवेदान्ते मिथ्यात्वस्य तृतीयं लक्षणम् उच्यते “ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वम्।” अस्य अर्थः—यत् वस्तु सम्यग्ज्ञानोत्पत्त्या निवर्तते (नष्टं भवति), तत् मिथ्या इति उच्यते।

ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य स्वरूपम्-

अत्र “ज्ञाननिवर्त्यत्वम्” इत्यस्य तात्पर्यम्—यदा कस्यचित् वस्तुनः यथार्थज्ञानम् उत्पद्यते, तदा तद्विषयकः भ्रान्तिः निवर्तते। अर्थात् मिथ्या वस्तु अविद्यया उत्पन्ना भवति, सम्यग्ज्ञानोत्पत्तौ तु सा निवर्तते।

उदाहरणम्-

१. शुक्तिरजतभ्रमः-

दूरात् शुक्तिं दृष्ट्वा कश्चित् मन्यते “इदं रजतम्।” एषा रजतबुद्धिः अविद्याजनिता भ्रान्तिः। परन्तु समीपे गत्वा यदा ज्ञानम् उत्पद्यते “एषा शुक्तिः, न रजतम्।” तदा रजतभ्रमः निवर्तते। अतः रजतज्ञानम् ज्ञाननिवर्त्यम्। तस्मात् तत् मिथ्या।

२. रज्जुसर्पभ्रमः-

अन्धकारे रज्जुं दृष्ट्वा कश्चित् “सर्पः” इति मन्यते। परन्तु दीपप्रकाशे ज्ञायते—“एषा रज्जुः।” तदा सर्पभ्रमः निवर्तते। अतः सर्पज्ञानम् ज्ञाननिवर्त्यत्वात् मिथ्या।

३. जगत्-

अद्वैतवेदान्ते जगत् अपि अविद्यया कल्पितः प्रपञ्चः इति स्वीक्रियते। यदा ब्रह्मज्ञानम् उत्पद्यते— “अहं ब्रह्मास्मि”, “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति। तदा जगतः भिन्नत्वबुद्धिः निवर्तते। अतः जगत् ज्ञाननिवर्त्यत्वात् मिथ्या इति सिद्धम्।

निष्कर्षः-

एवं तृतीयं मिथ्यात्वलक्षणम् “ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वम्” इति। यत् वस्तु यथार्थज्ञानोत्पत्त्या निवर्तते, तत् मिथ्या इति अद्वैतवेदान्तस्य सिद्धान्तः।

8. चतुर्थं मिथ्यात्वलक्षणम् स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्-

अद्वैतवेदान्ते मिथ्यात्वस्य चतुर्थं लक्षणम् उच्यते—
“स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम्।”

लक्षणस्य अर्थः-

अस्य पदस्य व्युत्पत्त्या अर्थः स्पष्टः भवति—

- **स्वाश्रय** — यत्र वस्तु अधिष्ठितं दृश्यते, तस्य आश्रयः।
- **निष्ठ** — तस्मिन्नेव स्थितम्।
- **अत्यन्ताभाव** — सर्वथा अभावः (पूर्णरूपेण नास्तित्वम्)।
- **प्रतियोगित्वम्** — तस्य अभावस्य विरोधित्वम् अथवा प्रतिपक्षत्वम्।

अतः लक्षणस्य तात्पर्यम्—

यत् वस्तु यस्मिन् आश्रये दृश्यते, तस्मिन्नेव आश्रये तस्य वस्तुनः

अत्यन्ताभावः विद्यते, तस्य प्रतियोगित्वं यत्र अस्ति, तत् मिथ्या।

उदाहरणम्-

शुक्तिरजतमदूरात् शुक्तिं दृष्ट्वा कश्चित् मन्यते “इदं रजतम्।” अत्र-

- **शुक्तिः** आश्रयः।
- **रजतम्** आरोपितवस्तु।

वास्तवतः शुक्तौ रजतस्य अत्यन्ताभावः अस्ति। अर्थात् शुक्तौ कदापि रजतं नास्ति। तथापि तत्र रजतभ्रमः दृश्यते। अतः शुक्तौ विद्यमानस्य रजतस्य अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगि यत् रजतभानम्, तत् मिथ्या।

रज्जुसर्पभ्रमः- अन्धकारे रज्जुं दृष्ट्वा कश्चित् मन्यते—“अयं सर्पः।” अत्र—

- **रज्जुः** आश्रयः।
- **सर्पः** आरोपितवस्तु।

वास्तवतः रज्जौ सर्पस्य अत्यन्ताभावः अस्ति। तथापि तत्र सर्पभ्रमः दृश्यते। अतः सर्पज्ञानम् स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, अतः मिथ्या।

जगतः स्वरूपम्-

अद्वैतवेदान्ते ब्रह्म एव सर्वस्य अधिष्ठानम्। जगत् ब्रह्मणि अधिष्ठितं दृश्यते, किन्तु ब्रह्मणि वास्तवतः जगतः स्वतंत्रसत्ता नास्ति।

अतः ब्रह्मणि जगतः अत्यन्ताभावः परमार्थतः अस्ति। तथापि अविद्यया जगत् दृश्यते।

अतः जगत् स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् मिथ्या इति सिद्धम्।

निष्कर्षः-

एवं चतुर्थं मिथ्यात्वलक्षणम् “स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम्।” अर्थात् यत् वस्तु यस्मिन् आश्रये दृश्यते, तस्मिन्नेव आश्रये तस्य वस्तुनः सर्वथा अभावः अस्ति, तस्य प्रतियोगित्वं यत्र, तत् मिथ्या इति।

9. पञ्चमं मिथ्यात्वलक्षणम् अनिर्वचनीयत्वम्

अद्वैतवेदान्ते मिथ्यात्वस्य पञ्चमं लक्षणम् उच्यते—“अनिर्वचनीयत्वं मिथ्यात्वम्।”

लक्षणस्य अर्थः-

अनिर्वचनीयत्वम् इत्यस्य अर्थः— यत् वस्तु स्पष्टतया “सत्” इति न निर्दिश्यते, न च “असत्” इति निर्दिश्यते, किन्तु उभयाभ्याम् अपि विलक्षणं भवति, तत् अनिर्वचनीयम् इति उच्यते। अर्थात् न तस्य परमार्थसत्ता अस्ति, न च तस्य पूर्णाभावः अस्ति। तस्मात् तस्य स्वरूपं निश्चितरूपेण कथयितुं न शक्यते, अतः तद् अनिर्वचनीयम्।

तात्त्विकव्याख्या-

यदि किञ्चित् वस्तु सत् स्यात्, तर्हि तत् कदापि न बाध्येत। यदि असत् स्यात्, तर्हि कदापि अनुभवगोचरं न भवेत्।

किन्तु मिथ्या वस्तु—

- अनुभवगोचरं भवति
- परन्तु पश्चात् ज्ञानात् बाध्यते

अतः सा न सत्, न असत्। तस्मात् सा अनिर्वचनीया। उदाहरणम् , शुक्तिरजतभ्रमः दूरात् शुक्तिं दृष्ट्वा रजतबुद्धिः जायते “इदं रजतम्।”

यदि तत् रजतं सत् स्यात्, तर्हि कदापि बाधितं न स्यात्। यदि असत् स्यात्, तर्हि कदापि अनुभूतं न स्यात्। किन्तु—

- तदा अनुभवः भवति
- पश्चात् ज्ञानात् बाध्यते

अतः तत् रजतं अनिर्वचनीयम्।

जगतः स्वरूपम्- अद्वैतवेदान्ते जगत् अपि तथैव—

- व्यवहारदृष्ट्या जगत् अनुभूयते
- ब्रह्मज्ञानसमये तु तस्य बाधः भवति

अतः जगत् न परमार्थतः सत्, न च सर्वथा असत्। तस्मात् जगत् अनिर्वचनीयम्, अतः मिथ्या।

निष्कर्षः-

एवं पञ्चमं मिथ्यात्वलक्षणम् “अनिर्वचनीयत्वं मिथ्यात्वम्।” अर्थात् यत् वस्तु न सत् इति निर्णीयते, न असत् इति निर्णीयते, किन्तु उभयात् विलक्षणं भवति, तत् अनिर्वचनीयम्, अतः मिथ्या।

10. त्रिसत्तावादः- अद्वैतवेदान्ते त्रिविधा सत्ता स्वीकृता-

1. परमार्थसत्ता
2. व्यावहारिकसत्ता
3. प्रातिभासिकसत्ता

11. द्वैतमतखण्डनम्-

मधूसुदनसरस्वतीमहाशयः प्रतिपादयति जगत् अनुभवरूपेण सत्यवत् दृश्यते, किन्तु ब्रह्मज्ञानसमये तस्य बाधः भवति। अद्वैतवेदान्ते एषः सिद्धान्तः स्वीकृतः यत् जगत् व्यवहारदृष्ट्या

सत्यमिव अनुभूयते, परन्तु परमार्थदृष्ट्या तस्य नित्यसत्ता नास्ति। द्वैतवादिनः तु जगतः परमसत्यत्वं स्वीकरोति, किन्तु तद् अद्वैतसिद्धान्तेन न संगच्छते।

अद्वैतदृष्ट्या जगतः अनुभवः अविद्यया उत्पन्नः भवति। यदा ब्रह्मज्ञानम् उदेति, तदा अविद्या निवर्तते, तेन सह जगतः स्वतंत्रसत्ता अपि निवर्तते। अतः जगत् न परमार्थतः सत्यम्, किन्तु **मिथ्या** इति निर्णयः।

यथा **रज्जुसर्पभ्रमः** अन्धकारे सत्यवत् अनुभूयते। किन्तु दीपप्रकाशे रज्जुतत्त्वज्ञानसमये सर्पभ्रमः निवर्तते। तद्वत् एव ब्रह्मज्ञानसमये जगत् नामरूपात्मकः प्रपञ्चः बाधितः भवति।

उपनिषदामपि अयं एव सिद्धान्तः प्रतिपादितः—

“नेह नानास्ति किञ्चन” (बृहदारण्यकोपनिषद्) अस्य अर्थः परमार्थतः

ब्रह्मणः अतिरिक्तं किञ्चिदपि नास्ति।

अतः निष्कर्षः—जगत् यद्यपि अनुभवे सत्यवत् प्रतीतिः भवति,

तथापि ब्रह्मज्ञानसमये तस्य बाधः स्यात्। तेन अद्वैतवेदान्ते जगतः

मिथ्यात्वम् सिद्धम्।

12. अद्वैतदर्शने मिथ्यात्वसिद्धान्तस्य महत्त्वम्-

अद्वैतवेदान्तदर्शने **मिथ्यात्वसिद्धान्तः** अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः तत्त्वः अस्ति। अस्य सिद्धान्तस्य माध्यमेन अद्वैतदर्शनस्य मूलतत्त्वं स्पष्टतया बोध्यते। जगतः यथार्थस्वरूपं, ब्रह्मणः परमसत्ता तथा जीवस्य तत्त्वम्—एते सर्वे विषयाः मिथ्यात्वसिद्धान्तेन सम्यक् अवगम्यन्ते।

अद्वैतदर्शने त्रिविधा सत्ता स्वीक्रियते—

१. ब्रह्म — परमार्थसत्यं ब्रह्म अद्वैतवेदान्ते एकमेव नित्यं, अविकारि, त्रिकालाबाधितं च सत्यम्। तस्य सत्ता कदापि न बाध्यते। उपनिषदः अपि वदन्ति— “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म।” अतः ब्रह्म एव परमार्थतः सत्यम् इति अद्वैतसिद्धान्तः।

२. जगत् — व्यावहारिकसत्यं जगत् अनुभवगोचरं भवति तथा व्यवहारदृष्ट्या सत्यमिव दृश्यते। किन्तु तस्य सत्ता ब्रह्मज्ञानसमये बाध्यते। अतः जगत् न परमार्थसत्यं, अपि तु **व्यावहारिकसत्यं** अथवा **मिथ्या** इति उच्यते। यथा स्वप्नप्रपञ्चः जागरणे बाध्यते, तथैव ब्रह्मज्ञानसमये जगतः भेदबुद्धिः निवर्तते।

३. जीव — ब्रह्मस्वरूपं अद्वैतवेदान्तानुसारं जीवस्य वास्तविकस्वरूपं ब्रह्म एव अस्ति। अविद्यया जीवः स्वयं ब्रह्मणः भिन्नः इव अनुभवति। परन्तु आत्मज्ञानोत्पत्तौ ज्ञायते— **“अहं ब्रह्मास्मि”, “सत्त्वमसि”** इति महावाक्यैः प्रतिपादितः सिद्धान्तः।

अतः मिथ्यात्वसिद्धान्तस्य महत्त्वम् एतत् यत्— एषः सिद्धान्तः जगतः सीमितसत्तां दर्शयति तथा ब्रह्मणः परमसत्यत्वं प्रतिपादयति। तेन अद्वैतदर्शनस्य मुख्यप्रतिपादनम् **“ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः”** इति सूत्ररूपेण स्पष्टं भवति। एवं मिथ्यात्वसिद्धान्तः अद्वैतवेदान्तस्य दार्शनिकाधारः इति निर्णयते।

उपसंहारः-

समग्रतया अवलोकनेन ज्ञायते यत् मधूसुदनसरस्वत्या प्रतिपादितानि **पञ्चमिथ्यात्वलक्षणानि** अद्वैतवेदान्तस्य गम्भीरं दार्शनिकगौरवं प्रकाशयन्ति। एतेषां लक्षणानां सम्यग्चिन्तने जगतः स्वरूपं न परमार्थतः सत्यम्, न च सर्वथा असत्, किन्तु **अनिर्वचनीयम्** इति सिद्ध्यति।

एतेषां पञ्चलक्षणानां—सदसद्विलक्षणत्वम्, त्रिकालाबाधितत्वाभावः, ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्, अनिर्वचनीयत्वम् इत्यादीनां माध्यमेन अद्वैतवेदान्ते जगतः मिथ्यात्वं युक्त्या तथा अनुभवेन सुदृढतया प्रतिपाद्यते।

तथैव एषः सिद्धान्तः दर्शयति यत् ब्रह्म एव परमार्थतः नित्यं, अविकारि, त्रिकालाबाधितं च सत्यम् अस्ति, यदा तु नामरूपात्मकः प्रपञ्चः अविद्याकल्पितः सन् व्यवहारदृष्ट्या एव प्रतीतिमात्रः भवति। अतः मिथ्यात्वसिद्धान्तस्य द्वारा अद्वैतवेदान्तस्य मूलप्रतिपादनं स्पष्टं भवति **“ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः”** एवं मधूसुदनसरस्वत्या कृतः मिथ्यात्वनिर्णयः अद्वैतवेदान्तस्य तात्त्विकगौरवं, तर्कसौष्ठवं तथा उपनिषद्वाक्यसमन्वयं च सुन्दररूपेण प्रकाशयति।

Bibliography-

1. Dasgupta, Surendranath. A History of Indian Philosophy. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 1922. Print.
2. Madhusudana Sarasvati. Advaitasiddhi. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office. Print.
3. Radhakrishnan, Sarvepalli. Indian Philosophy. Vol. 2. Oxford: Oxford University Press, 1951. Print.
4. Shankaracharya, Adi. Brahmasutra Bhashya. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office. Print.
5. Vyasa Tirtha. Nyayamrita. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office. Print.
6. Madhusudana Sarasvati. Advaitasiddhi. Edited by N. S. Anantakrishna Sastri. Bombay: Nirnaya Sagar Press, 1937.
7. Madhusudana Sarasvati. Advaitasiddhi. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1971.
8. Vyasa Tirtha. Nyayamrita. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office, n.d.
9. Adi Shankaracharya. Brahmasutra Bhashya. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office, n.d.
10. Ganganatha Jha, trans. The Advaitasiddhi of Madhusudana Sarasvati. Allahabad: Indian Thought Series, 1917.